

A Content Analysis of *The Highway of Salvation*: The Shia Poetic System in Praise of Imam Ali

Morteza Omrani*

Nematollah Panahi**

Abstract

Shia poetic compositions contain valuable information about the teachings and virtues of Prophet's household as well as the socio-political events of the early centuries of Islam from a Shia perspective. These literary treasures not only enhance knowledge but also reflect the poets' responses to the religious and political ideals of the Shia and to the oppression of rulers of the time, expressed through the concepts of *tawallā* (taking as allies) and *tabarrā* (dissociating from enemies). This study aims to introduce one of the most important examples of Shia poetic compositions, namely the poem *The Highway of Salvation* by Majzub Tabrizi, using a content analysis approach. To this end, the conceptual framework and the constitutive elements of this poem have been examined. In addition, the research emphasizes identifying and analyzing deep religious, mystical, and social themes and investigating their impact on spiritual understanding and knowledge of Shia mysticism. The results of the study show that the poet focuses on the symbolic path of the spiritual journey of the "heart" in search of the "key to salvation". The heart's journey, depicted through a narrative language in the form of dialogues with the mountain, sea, sky and night, symbolically begins with constructing the heart's house for the "Beloved". It is presented as a process of spiritual development, where the seeker of truth moves from the mountain to the sea, from the sea to the sky, and from the sky to the night, ultimately reaching the final destination, namely the sacred shrine of Imam Ali, as the embodiment of perfection and guidance. This journey symbolizes the stages of human progression and transformation on the path to spiritual perfection.

Keywords: Shia Poetic Compositions, 11th-Century Persian Poetry, Praise of Imam Ali, *The Highway of Salvation*, Majzub Tabrizi.

* Associate Professor Persian Language and Literature,, Payame Noor University, Tehran, Iran.
(Corresponding Author).
momrani@pnu.ac.ir

**Ph.D. Graduate in Persian Language and Literature, Adjunct Lecturer, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.
npanahi90@gmail.com

How to cite article:

Omrani, M., & Panahi, N. (2025). A Content Analysis of *The Highway of Salvation*: The Shia Poetic System in Praise of Imam Ali. *Journal of Ritual Culture and Literature*, 4(8), 211-236. doi: 10.22077/jerl.2025.9267.1208

Copyright: © 2025 by the authors. *Journal of Ritual Culture and Literature*. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

1. Introduction

The poem *The Highway of Salvation*, composed by Majzub Tabrizi, a poet and mystic of the 11th century AH, is considered one of the outstanding works of Shia literature during the Safavid period. This work consists of 1,071 couplets and is written in the *mathnawi-ghazal* form. In terms of theme and structure, it is reminiscent of mystical works such as *Hadiqat al-Haqiqah* by Sanai. In this poem, Majzub, using allegorical and mystical expression, narrates the spiritual journey of the “heart” in search of the “key to salvation” and reaching the sacred shrine of Amir al-Mu’minin (peace be upon him). He also depicts the path of inner spiritual development through symbolic dialogues between the “seeker’s heart” and elements of nature (mountain, sea, sky, and night). Through this poetic narrative, the concept of Alavid guardianship (*wilayah*) is presented as the sole path to human salvation. The poem *The Highway of Salvation* contains elements of debate, but not in the form of a direct, conventional disputation. Rather, the debates are presented indirectly, through the dialogues of the seeker (traveler) with the manifestations of nature (mountain, sea, sky) and with his own inner self (heart and soul). These dialogues incorporate question-and-answer exchanges, reasoning, presentation of different perspectives, and ultimately, the attainment of a conclusion or insight. The significance of this study lies in the fact that Shia poetic compositions in Persian literature, in addition to their artistic value, reflect the religious and political beliefs and ideals of the Shia community. Despite their importance, many of these works have remained neglected. Therefore, this study aims to examine *The Highway of Salvation* not only as a literary text but also as a mystical-theological work. This underscores the necessity for more extensive research in this area, which could help establish a stronger connection between the teachings of the Shia faith and Shia literature, both historically and in contemporary contexts.

2. Methodology

This study is data-driven and was conducted using a content analysis approach with descriptive-analytical methods. First, the formal and thematic structure of the poem was identified, and then the main themes of the work were examined and analyzed from mystical, religious, and semiotic perspectives. The analysis of the couplets, identification of symbolic elements, extraction of relationships among key concepts (heart, love, trust in God, *wilayah*), and explanation of their semantic development within the text constitute the core components of the research. Finally, the data obtained from this analysis were employed to elucidate the seeker’s inner journey and the manner in which Shia teachings are reflected in the poetry of Majzub Tabrizi.

3. Analysis and Discussion

The poem *The Highway of Salvation* has a narrative structure and depicts the spiritual journey of the “heart” in search of truth. In this poem, a total of four ghazals are presented from the perspective of four narrative elements (heart, mountain, sea, and sky). The choice of this poetic form may have served as a field for artistic experimentation, allowing poets of that era, who were often mystics themselves, to showcase their creative talents. Throughout this journey, the

heart engages in dialogue with the elements of nature, each representing a stage in the mystical path: the mountain symbolizes perseverance and pride at the beginning of the journey, which the heart must overcome; the sea represents the turbulence of love and immersion in the ocean of truth; the sky symbolizes the elevation of the soul and mystical awareness; and the night embodies solitude, repentance, prayer and the understanding of hidden mysteries. The seeker's heart progresses from ignorance and selfishness toward the light of knowledge and divine union, ultimately reaching the threshold of Imam Ali, where the reality of *wilayah* and salvation is revealed. Using allegorical and dialogic language, the poet beautifully manifests the mystical concept of *wilayah* within the structure of Persian poetry.

This spiritual journey can be traced through ten elements, which represent stages of spiritual development: constructing the mirror-house of the heart, the arrival of the Beloved, loving in search of the unseen, dialogue with the mountain, encounter with the sea, speaking with the sky, meeting the sky, the sky's response to the seeker, the seeker's fatigue along the path and witnessing the threshold of the Beloved. In this journey, love, suffering, trust in God, guidance, humility, prayer, and the *wilayah* of Ali play key roles. The seeker, by adorning the heart with virtuous qualities (love, patience, loyalty, hope, spiritual ecstasy, knowledge, righteousness) and eliminating vices (grief, pain, self-centeredness), prepares the heart-house for the manifestation of divine light and the reception of Imam Ali's grace. Visiting Imam Ali is the ultimate outcome of constructing the "heart-house". When the seeker properly prepares the heart, they attain the worthiness to visit Imam Ali and receive the blessings of his presence and intercession.

4. Conclusion

The content analysis of *The Highway of Salvation* indicates that this work is not merely a panegyric in praise of Imam Ali, but a mystical and theological text that depicts the path to human salvation through divine knowledge and love. In Majzub Tabrizi's thought, the *wilayah* of Ali is the "Highway of Salvation" and only through love, faith and knowledge of him can one attain spiritual perfection. From a literary perspective, the work represents an outstanding example of combining the *mathnawi-ghazal* form with mystical content. From an intellectual perspective, it reflects Shia mysticism in the 11th century AH. Therefore, *The Highway of Salvation* can be considered a connecting link between classical mystical poetry and the ideas of *wilayah*, in which Majzub Tabrizi, through poetic language, articulates the philosophy of love and knowledge in the light of Alavid guardianship.

An analysis of the symbolic elements in the text shows that the poet assigns specific symbolic functions to the heart, love, grief, and other concepts. For instance, the heart is depicted as a house that must be prepared for the presence of the Beloved. Love serves as the primary motivating force for the seeker on this path, while the pain and suffering caused by separation from the Beloved are necessary for spiritual purification and the refinement of the soul. Moreover, the mystical approach adopted by the poet provides a framework for revealing the hidden secrets of a seeker's journey, including the importance of trust in God, the value of truthfulness and modesty, the essence of knowledge, the role of love as a means of recognizing the Divine, the limitations of purely rational intellect, the

significance of ecstatic states in mysticism, and the proper place of grief, hope, humility, and avoidance of pride. These are presented as essential conditions for attaining closeness to God, visiting Imam Ali, and understanding the Prophet's Household. The seeker progresses from the darkness of the heart and, by adorning it with virtuous qualities (love, patience, loyalty, hope, spiritual ecstasy, knowledge, righteousness) and removing vices (grief, pain, selfishness), transforms the heart into a dwelling for divine light and becomes worthy of the presence, blessings, and intercession of Imam Ali.

تحلیل محتوایی شاهراه نجات؛ منظومه شیعی در ستایش حضرت علی (ع)

مرتضی عمرانی*

نعمت‌الله پناهی**

چکیده

منظومه‌های شیعی حاوی اطلاعات ارزشمندی درباره معارف و فضایل اهل بیت (ع) و همچنین رویدادهای سیاسی اجتماعی قرون اولیه اسلام از منظر شیعیان هستند. این گنجینه‌های ادبی در عین معرفت‌افزایی، واکنش شاعران به آرمان دینی سیاسی شیعیان و ظلم حاکمان وقت را در قالب تولّی و تبرّی نشان می‌دهند. این پژوهش می‌کوشد یکی از مهم‌ترین نمونه‌های منظومه‌های شیعی، یعنی منظومه شاهراه نجات اثر مجذوب تبریزی را به روش تحلیل محتوایی معرفی کند. به این منظور، چهارچوب مفهومی و عناصر تشکیل‌دهنده این منظومه بررسی شده است. علاوه بر این، کشف و تحلیل مضامین عمیق دینی، عرفانی و اجتماعی و بررسی تأثیر این مضامین بر درک معنوی و شناخت عرفان شیعی مورد تأکید بوده است. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد شاعر در این اثر، مسیر نمادین سیر و سلوک معنوی «دل» در پی یافتن «کلید نجات» را مدنظر داشته است. مسیر سفر دل که ضمن استفاده از زبان روایی در قالب مناظره با کوه، دریا، آسمان و شب به شکل تمثیلی با ساختن خانه دل برای «یار» آغاز می‌شود، به عنوان فرایند تکامل روحانی ترسیم شده؛ به طوری که رهرو جویای حقیقت از کوه به دریا و از دریا به آسمان و از آسمان به شب و در نهایت، رسیدن به سرمنزل مقصود یعنی بارگاه قدسی حضرت علی (ع) به عنوان مظهر کمال و هدایت، نمادی از مراحل ترقی و تحوّل انسان در مسیر کمال است.

کلیدواژه‌ها: منظومه‌های شیعی، شعر فارسی قرن یازدهم، مدح حضرت علی (ع)، شاهراه نجات، مجذوب تبریزی.

momrani@pnu.ac.ir

*دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

npanahi90@gmail.com

**دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، مدرس مدعو دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۲

۱. مقدمه

«شاهراه نجات» منظومه‌ای است ۱۰۷۱ بیتی که در قالب مثنوی و غزل و بحر خفیف مخبون محذوف سروده شده است. میرزا شرف‌الدین محمدبن محمدرضا تبریزی متخلص به مجذوب از عالمان و عارفان نیمه دوم سده ۱۱ ق. منظومه شاهراه نجات را در ستایش امیرمومنان علی (ع) سروده است. مصحح کتاب با استناد به تذکره‌های در بردارنده اطلاعاتی از شرح حال مجذوب تبریزی، سال وفات این شاعر را ۱۰۹۳ ق. و تولدش را در دهه اول یا دوم قرن ۱۱ ق. در تبریز دانسته است (مجذوب تبریزی، ۱۳۹۷: ۱۱). همچنین به گواه آثاری که در حوزه ادبیات دینی و مدح و منقبت ائمه معصومین (ع) است، وی در شاهراه نجات به صراحت بر شیعه دوازده امامی بودن خود تأکید دارد:

سینه‌ام پر ز نورهای جلی است همه از عکس رنگ آل علی است
تا امام دوازده نشدی برج من جای مهر و مه نشدی
(همان: ۷۵۰-۷۴۹)

مجذوب تبریزی که در حوزه ادبیات تشیع از سرآمدان دوره صفوی محسوب می‌شود، دارای آثار زیر است: دیوان اشعار با بیش از پنج هزار بیت؛ مثنوی خزائن الفواید؛ قصیده‌ای ۶۲ بیتی با نام مسلک النجات؛ منظومه‌ای عرفانی با عنوان تأییدات در ۳۱۴ بند؛ منهاج الحقایق منظومه‌ای عرفانی؛ مثنوی ساقی‌نامه و کتاب اتمام الحجه با موضوع کلام و اعتقادات (همان: ۱۷-۱۵). از این میان، شاهراه نجات شاخص‌ترین اثر مجذوب تبریزی است که با رویکرد عرفانی به ستایش و مدح حضرت علی (ع) پرداخته است. وزن و سبک روایی این منظومه یادآور حدیقه/الحقیقه سنایی است که نشان‌دهنده تأثیرپذیری شاعر از ساختار و محتوای شاهکار عرفانی سنایی است:

بشنو این بیت خوش ز طبع سلیم که حکیمانه گفت با تو حکیم
شکر نعمت چو نعمتی است عظیم نعم ماقال فی الحدیقه حکیم
(همان: ۳۹۷ و ۱۰۶۶)

مجذوب تبریزی در لابه‌لای مناظره‌ها و ابیات منظومه نیز گریزی به اصول اعتقادی تشیع زده است؛ از جمله اینکه ۲۰۰ بیت غرّا در مدح و منقبت حضرت علی (ع) سروده:

در دلم مهر دلگشای علی است این سرافرازی از ولای علی است
بر سرم مهر شاه تاج گذاشت آسمان را ز خاک این برداشت
آسمان بر جبین نوشته به زر کز علی یافت این کمینه نظر
آسمان هم ز نور عشق به پاست عشق نام محبت مولاست
(همان: ۷۴۵-۷۴۸)

مسائل تاریخ سیاسی اسلام هم از نگاه شاعر پنهان نمانده:

در ازل هم به نص روز غدیر
کنه وصفش نه حد امکان است
بود مولا امیر کل امیر
این هم از معجزات قرآن است
(همان: ۷۹۵-۷۹۴)

گشته در خانه منزوی حیدر
رفته بوبکر بر سر منیر
(همان: ۷۷۹)

تعریف تشیع نیز از منظر شاعر جالب است:

شیعه یعنی همیشه پیرو راه
نه گروهی که می‌کنند گناه
(همان: ۸۴۵)

آن که از وی گنه نشد معلوم
چون امامت دوازده باشد
کیست غیر از چهارده معصوم
ترس و بیم از گنه، گنه باشد
(همان: ۸۴۰-۸۴۱)

۱-۱. ضرورت و روش پژوهش

بحث درباره میراث ادبی شیعه، مستلزم رجوع به نمونه‌های برجسته و تأثیرگذار است. این آثار که در گونه‌های ادبی مختلف قابل طبقه‌بندی هستند، اغلب ناشناخته مانده و به حاشیه رانده و ناگزیر به فراموشی سپرده شده‌اند؛ در حالی که چنان ظرفیتی دارند که با تحقیقات جامع، رونق‌بخش ادب شیعی باشند؛ به‌عنوان نمونه، میرزا عبدالله افندی، یکی از کتاب‌شناسان برجسته عصر صفوی، بر این باور است که شیخ حسن کاشی، علامه حلی و محقق کرکی در شکل‌گیری تشیع ایران نقش مهمی ایفا کرده‌اند (کاشی، ۱۳۸۸: ۷). در میان این سه شخصیت

شیخ حسن کاشی شاعری است برجسته که تمام ذوق و هنر خود را در سرایش اشعار در ستایش امیرمومنان (ع) سپری کرده است. این شاعر در عصری وارد میدان ادب شیعی شد که سلطان محمد خدابنده نیز تمایل شیعی خود را آشکار کرده و نیازمند آن بود تا عالمان و ادیبان در دو بخش فقه و ادب به کمک وی بشتابند (همان).

بسیار جای تأمل و تاسف دارد که تحقیق درخوری درباره این سه شخصیت انجام نشده است!

از قرن نهم و دهم به بعد، جنب‌وجوش عظیمی در خلق و ارائه آثار شیعی به وقوع می‌پیوندد؛ بنابراین ضرورت پژوهش‌های گسترده‌ای در این زمینه احساس می‌شود. این پژوهش‌ها می‌تواند به برقراری ارتباط مستحکم بین معارف مذهب تشیع و ادبیات شیعی در گذشته و اکنون کمک کند. با توجه به ضرورت و اهمیت معرفی آثار شاخص ادبیات شیعی، منظومه شاهراه نجات مجذوب تبریزی، شاعری شیعی تبار و خوش‌سخن از قرن

۱۱ ق. به روش تحلیل محتوایی درخور معرفی و بررسی است. هدف پژوهندگان، معرفی و تحلیل موضوعی این منظومه برای شناساندن گنجینه‌های ارزشمند به علاقه‌مندان این حوزه است.

۲-۱. پیشینه پژوهش

پیشینه تحقیقات معطوف به شعر شیعی بسیار پراکنده و انگشت‌شمار است. از محققان تراز اول که آغازگر سلسله تحقیقات معتبری در این حوزه بوده‌اند، می‌توان به آئینه‌وند و شیخ‌الرئیس کرمانی اشاره کرد که اشعار شاعران مطرح صدر اسلام را جمع‌آوری و فقط شرح لغوی و معنایی کرده‌اند. آئینه‌وند (۱۳۵۹) با مبنا قرار دادن موضوع ادبیات متعهد شیعی کوشیده است شعر ۱۰ شاعر اصلی و چند شاعر دیگر با عنوان «شیرزان سخنور» را از قرن‌های نخستین اسلام یعنی سال ۶۹ ق. تا آغاز قرن چهارم با ذکر زندگی و منزلت شاعران و گزینش و ترجمه اشعارشان معرفی کند. شیخ‌الرئیس کرمانی (۱۳۸۸) حوزه تحقیق خود را به شعر شیعی و شاعران شیعه عصر اول عباسی با توضیح مفردات و مرکبات متنی متمرکز کرده است تا مواضع فکری شیعه را در متن اشعار نشان دهد. این آثار بیشتر به معرفی، ارائه و ترجمه اشعار پرداخته‌اند تا مخاطبان با طلیعه‌داران و پیشگامان شعر شیعی آشنا شوند. امروزه، به دلیل پژوهش‌های روشمندی که در زمینه منظومه‌های شیعی انجام شده و ارزش تحقیقی و کیفی بالایی نسبت به آثار گذشتگان دارد، می‌توان امیدوار بود که میراث غنی ادبیات شیعه دقیق‌تر و روشمندتر مطالعه و بررسی شود.

در تمام پژوهش‌هایی که در باب ده‌نامه و سیر ده‌نامه‌سرایی در ادب فارسی تا دوره قاجار نوشته شده، از شاهراه نجات، سخنی به میان نیامده است؛ بنابراین معرفی این اثر به عنوان نوعی ده‌نامه با محتوای مذهبی پژوهشی نوبه حساب می‌آید (باباصفیری و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۵-۴۸؛ خراسانی، ۱۳۸۹: ۹-۴۰؛ عباسیه کهن، ۱۳۷۲: ۷۴-۷۸). این پژوهش با هدف معرفی و تحلیل محتوایی منظومه شاهراه نجات، نخستین اثر پژوهشی در نوع خود به شمار می‌رود که امید است زمینه‌ساز پژوهش‌هایی درخور به‌منظور شناسایی، معرفی و بحث و تبادل آرا درباره این شاعر و اثر ارزشمندش باشد.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. شکل‌گیری شعر شیعی

سرایش شعر شیعی و اساس شکل‌گیری آن در دوره‌های مختلف تاریخی، معلول حوادث سیاسی اجتماعی عصر خود بوده و با تمام محدودیت‌ها به شکوفایی رسیده و حوادث زمانه را بازتاب داده است. از این میان

عصر اول عباسی (از سقوط بنی‌امیه در سال ۱۳۲ ق. تا آغاز خلافت متوکل در سال ۲۳۲ ق.) از دوران‌های مصیبت‌بار تاریخ شیعه است و در آن زمان، لب به مدح و ثنای

اهل بیت (ع) گشودن و از حریم آنان دفاع کردن و بر غاصبان و ظالمان تاختن، کار آسانی نبوده است (شیخ‌الرئیس کرمانی، ۱۳۸۸: ۱۹).

در چنین فضایی است که

مردم خراسان طالب استقلال و پایان یافتن برتری عرب بودند و هر گروهی رسیدن به این آرزوها را از راه جداگانه‌ای می‌جستند. اهل قلم و اندیشه هم هر یک بیان‌کننده مسیر فکری جداگانه‌ای بودند. ناحیه مرو از همان آغاز ورود مسلمانان از مراکز ناراضیان بود و نفرت از اعراب بنی‌امیه و بنی‌عباس ریشه‌های کهن داشت و به دلایل مختلف تمایل به تشیع فراوان بود. فردوسی با سرودن شاهنامه، کاخ بلند حماسه ملی ایران را برافراشت و روزگاران سرفرازی ملی را به یاد ایرانیان می‌آورد. کسانی با بیان مناقب و مصائب خاندان پیامبر (ص) که مورد آزار و ستم بنی‌امیه و بنی‌عباس قرار گرفته بودند، همدردی مردم ایران را با آن خاندان پاک بازمی‌گفت و نفرت عمومی را نسبت به خلیفگان بغداد دامن می‌زد (ریاحی، ۱۳۷۵: ۲۷-۲۹).

گونه ادبی سوگنامه را هم در این حوزه می‌توان بررسی کرد و خاستگاه اصلی آن به نوعی واکنش سیاسی اجتماعی برمی‌گردد و تاریخچه آن نشان می‌دهد «سنت سوگنامه‌سرایی در فرهنگ ایرانی مردم خراسان و ماوراءالنهر سابقه دیرپایی داشت و از داستان‌های ملی و اساطیر باستانی سرچشمه می‌گرفت» (همان: ۳۷). در این میان، کسانی از نخستین شاعران مرثیه‌سرای مذهبی به زبان فارسی به شمار می‌رود که قصیده مسمط او کهن‌ترین سوگنامه کربلا قلمداد می‌شود. چنان‌که از گزارش لب‌الالباب عوفی دریافت می‌شود کسانی از نخستین شاعرانی است که در ستایش علی و مناقب اهل بیت (ع) شعر سروده است:

مدحت کن و بستای کسی را که پیامبر	بستود و ثنا کرد و بدو داد همه کار
آن کیست بدین حال و که بوده است و که باشد؟	جز شیر خداوند جهان، حیدر کرّار
این دین هدی را به مثل دایره‌ای دان	این دین هدی را به مثل دایره‌ای دان
علم همه عالم به علی داد پیامبر	چون ابر بهاری که دهد سیل به گلزار

(عوفی، ۱۳۶۲: ۳۳-۳۴)

کسانی همچنین قصیده‌گرایی در «فضل امیرالمومنین» دارد:

فهم کن گر مومنی فضل امیرالمومنین	فضل حیدر، شیر یزدان، مرتضای پاک دین
فضل آن کس کز پیامبر بگذری فاضل تر است	فضل آن رکن مسلمانی، امام المتقین...

(ریاحی، ۱۳۷۸: ۸۹)

از نخستین سروده‌های به‌جای‌مانده در مدح و منقبت علی (ع) می‌توان به دانشنامه میسری، کهن‌ترین منظومه طبری فارسی (۳۶۷-۳۷۰ ق.) اشاره کرد که در مدح پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) آمده است:

درویش بر محمد صد هزاران
درویش بر علی هرچ آن نکوتر
پس آنکه بر حسین و بر حسن بر
پس آنکه بر همه فرخنده یاران
و بر جفت وی آن پاکیزه دختر
به فرزندان ایشان تن به تن بر
(میسری، ۱۳۶۶: ۵)

درنگ در دوره‌های مختلف تاریخ ادبیات شیعه، ما را به این حقیقت سوق می‌دهد که شکل‌گیری اساسی و قوام پایدار شعر شیعی را می‌توان به دوره ایلخانان (۶۴۵-۷۴۴ ق.) نسبت داد؛ همچنان‌که تحقیقات نشان می‌دهد «پس از سقوط بغداد، در زمان حکومت پادشاهان غیرمسلمان مغول، شیعیان توانستند با تکیه بر تسامح مذهبی آن‌ها، شرایط فراهم آمده پیش از سقوط بغداد را حفظ کنند و در پرتو آزادی عمل به‌دست‌آورده، به تبلیغ اندیشه‌های خود بپردازند» (جعفریان، ۱۳۸۸: ۷۱۰). این مقطع تاریخ ایران آبستن تغییرات و تحولات مهمی از نظر مذهب تشیع است؛ به طوری که

با وجود آنکه دولت تیموری از رسمیت مذهب تسنن دفاع می‌کرد، اندکاندک مذهب شیعه رو به قدرت می‌نهاد و برخلاف علاقه‌ای که حکومت تیموری به مذهب ابوحنیفه نشان می‌داد، تشیع از فرصت‌های ذی‌قیمتی که در قرن‌های هفتم و هشتم فراهم آمده بود، استفاده کرد. سادات و منسوبان به خاندان رسالت و ولایت مورد احترام بودند و در تزوئات تیموری به برتری مرتبه آل محمد (ص) از جمیع مراتب اشارت رفته بود. شیعه از این فرصت برای نشر عقاید خود استفاده کرد و بر منابر، خطبه به نام دوازده امام (ع) خواندند و اسامی خلفای راشدین را از منبرها حذف کردند (صفا، ۱۳۷۹، ج ۳: ۳۵).

این مقدار آزادی عمل در مقایسه با دوره‌های تاریخی خفقان‌آمیز گذشته، کافی بود تا زمینه مناسبی برای هنرنمایی شاعران در سرودن منظومه‌های شیعی از قرن نهم به بعد آماده شود. همچنان‌که می‌توان پیش‌بینی کرد

در متن‌های ادبی و تاریخی این دوره از این گونه کشاکش‌های لفظی و تبلیغی نشانه‌های فراوانی راه یافته و مشهود است. ذکر مناقب آل رسول (ص) و ائمه طاهرین (ع) در اشعار این عهد امری رایج است و نه تنها شاعران و گویندگان و نویسندگان شیعی بلکه حتی سخنوران و سخن‌سرایانی از مذاهب اهل سنت مانند عبدالرحمان جامی هم از اظهار احترام و ارادت نسبت به اهل بیت خودداری نداشتند (همان: ۳۶).

۱-۲-۱. گسترش مضامین شعری شیعی

شاعران شیعه قرن نهم در مضامین شعری، زمینه فراخی برای انعکاس و بازگویی اقوال، احادیث، معجزات، کرامات و بیان دیدگاه‌های دینی خود ایجاد می‌کنند. برخی معتقدند در تاریخ اسلام، شیعه به دو صفت ممتاز و به دو عاطفه مشهور بوده است. آن دو صفت که پیوسته شیعه را در طوفان‌های حوادث نلغزانده و از پای نیفکنده است، عصیان است و اطاعت و آن دو عاطفه که شیعه را در موضع‌گیری اعتقادی سیاسی، نیکوترین مددکار

بوده است، تولی است و تبری. عصیان شیعه همیشه متوجه ائمه کفر و جور و غاصبان و ناصالحان است (آئینه‌وند، ۱۳۶۲، ج ۲: ۹).

قرن نهم نقطه عطفی در شکل‌گیری میراث ادبی تشیع محسوب می‌شود؛ چراکه منظومه‌های مذهبی در بیشتر قصاید قصیده‌سریان قرن نهم ذکر مناقب پیامبر (ص) و ائمه دین (ع) است.

چنان‌که ابن حسام یک دیوان کامل از قصاید و ترجیعات و ترکیبات در توحید و ستایش حضرت رسول و اهل بیت دارد و از شاعران دیگر این نوع مدایح یا مراثی دینی می‌توان از اهلی شیرازی، کاتبی فغانی شیرازی، برندق خجندی و حتی جامی سنی مذهب نام برد. شعر مذهبی و به‌ویژه شیعی این دوره را می‌توان مقدمه شیوع و حکومت این نوع شعری در دوره صفوی دانست. وقتی دواوین شاعران بزرگ پارسی‌گوی را جست‌وجو می‌کنیم درمی‌یابیم آنچه قسمت مهمی از ادبیات منظوم ما را به خود اختصاص داده، مناقب و مدایح مذهبی است. در بررسی احوال و آثار شاعران مدایح مذهبی کارنامه اعتقادی ایشان محسوب می‌شود؛ بنابراین هر یک برای ارائه کارنامه‌ای درخشان‌تر تلاش می‌کنند (آیتی، ۱۳۹۷: ۱۷۷).

ذکر مناقب پیامبر (ص) و ائمه دین (ع) به قدری اهمیت دینی و کارکرد اخلاقی دارد که در مناقب و شعرهای مذهبی اندیشه‌های عالی انسانی و اخلاقی و صفات پسندیده و ممتاز بشری مطرح می‌شود؛ بنابراین می‌توان مناقب مذهبی را بخش اعظمی از ادبیات تعلیمی دانست و آن را قدم مهمی در پراکندن بذر اخلاق عملی به شمار آورد. اشارات بسیار به اصول مذهب شیعه، تاریخ اسلام و تاریخ انبیا، گذشته از اینکه نشانگر آگاهی و روشن‌بینی شعرای شیعه و ارزش و اهمیت دانش‌اندوزی در بین ایشان است از مجموع مناقب به‌خصوص حماسه‌های مذهبی، دایره‌المعارفی معتبر برای علاقه‌مندان به تاریخ و اصول تشیع ساخته شده است (همان: ۱۷۸).

قرن ۱۱ و ۱۲ ه.ق دوران اوج‌گیری علوی سروده‌هاست؛ به‌گونه‌ای که دیوان هیچ شاعری بدون نام و مدح علی (ع) نیست و در قرن ۱۳ و ۱۴ ه.ق چنان اعتلا و گسترش می‌یابد که در هر دیوان چند سروده آن هم سروده‌های بلند در قالب قصیده، ترکیب‌بند و ترجیع‌بند به ستایش امیرمؤمنان اختصاص می‌یابد (غفورزاده، ۱۳۹۳: ۱۵).

۲-۲. چهارچوب روایی

۲-۲-۱. ده‌نامه‌ها یا مثنوی - غزل

شاهراه نجات منظومه‌ای دینی محسوب می‌شود که حول محور تلاش و ریاضت یک سالک (رهرو) برای یافتن حقیقت و رسیدن به قرب الهی (وصال یار) شکل گرفته و در قالب شعری مثنوی - غزل سروده شده است؛ «بدین معنا که شعر با مثنوی شروع

می‌شود و در لابه‌لای اشعار غزلی بر همان وزن و قافیه آورده می‌شود» (همان: ۲۴). در این منظومه، در مجموع چهار غزل از زبان چهار عنصر روایی (دل، کوه، دریا، آسمان) آورده شده است. انتخاب این قالب شعری برای این منظومه‌ها شاید میدانی بوده است برای طبع‌آزمایی و هنرنمایی شاعران آن روزگار که از قضا عارف هم بوده‌اند و می‌کوشیده‌اند در این میدان‌گاه، توسن سرکش هنری خویش را به جولان درآورند.

قالب شعری ده‌نامه‌ها یا مثنوی- غزل است یا غزل- مثنوی. بیشتر ده‌نامه‌ها در قالب مثنوی سروده شده‌اند و در بعضی از ده‌نامه‌ها نیز غزل‌هایی از زبان عاشق و معشوق چاشنی کلامشان شده است. به این ترتیب قالب شعری غزل- مثنوی یا مثنوی- غزل که شیوه معمول ده‌نامه‌سرایی است، شکل می‌گیرد. البته تعداد نام‌ها ملاک اصلی نیست؛ زیرا منظومه‌هایی سروده شده که تعداد نام‌های آن از ده تجاوز کرده و گاه به سی‌نامه هم رسیده است، مانند سی‌نامه حسینی هروی شاعر قرن نهم. باری، قالب شعری مثنوی- غزل با غزل- مثنوی تفاوت چندانی ندارد

جز اینکه در مثنوی- غزل، شعر با مثنوی آغاز می‌شود و در لابه‌لای مثنوی، غزلی کامل گنجانده می‌شود و دوباره تأکید بر مثنوی است. در قالب غزل- مثنوی، منظومه با غزل شروع می‌شود و در میانه آن ابیاتی در قالب مثنوی می‌آید و در ابیات پایانی دوباره تأکید بر غزل است (عباسیه کهن، ۱۳۷۲: ۷۵).

برخی معاصران، قدیمی‌ترین ده‌نامه موجود در ادب فارسی را منظومه ویس و رامین دانسته و سابقه این نوع ادبی را به دوران اشکانی و حتی دورانی پیش از آن رسانده‌اند که سابقه آن بر ما پوشیده است (عیوضی، ۱۳۵۴: ۵۲۷؛ باقری، ۱۳۸۰: ۸۰؛ خان‌محمدی، ۱۳۷۸: ۱۷). در تعریف ده‌نامه باید گفت: «ده‌نامه منظومه‌ای است مستقل و روایی که به لحاظ ساختار دو قالب مثنوی و غزل را تلفیق کرده است» (خراسانی، ۱۳۹۰: ۲۰). برخی شروط ایجابی و اختیاری ده‌نامه‌ها به قرار زیر است:

۱- شروط ایجابی: الف. تلفیق مثنوی و غزل، ب. روایی بودن، ج. پی‌ریزی پیرنگ اثر بر پایه مبادله نام و پیغام، د. گفتمان عاشقانه، ۲- شروط اختیاری: الف. مفاهیم، تعابیر و برداشت‌های عرفانی، ب. تغییر در تعداد نام‌ها و غزل‌ها ج. بودن یا نبودن پیک به‌عنوان قاصد عاشق و معشوق» (همان: ۲۰).

منظومه مدنظر از شروط ایجابی ده‌نامه گزینه ج را ندارد و از شروط اختیاری تقریباً تمام آن ویژگی‌ها را داراست؛ بنابراین نوع ادبی آن گونه‌ای از ده‌نامه، البته با ویژگی‌های خاص است؛ زیرا در این منظومه، معشوق/مطلوب شخصیتی تاریخی و دینی مولا علی (ع) است. البته باید توجه داشت که «مطالب و مضامین ده‌نامه‌ها الزاماً عاشقانه نبوده و گاه مباحث عرفانی یا گزارشاتی تاریخی درین قالب بیان شده است» (باقری، ۱۳۸۰: ۸۰).

۲-۲-۲. کارکرد غزل در مثنوی

صفا معتقد است که روش عراقی در ساختن عشاق‌نامه، منشأ ایجاد ده‌نامه شده است (صفا، ۱۳۵۲، ۱/۳: ۵۷۷-۵۷۶). این نوع ساختار خاص ده‌نامه یعنی «گنجاندن غزل و حکایت در مثنوی و پرداختن آن به عشق بر رشد و تکامل ده‌نامه‌های بعدی اثر گذاشته است» (باباصفیری و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۹). اینکه چرا مجذوب تبریزی برای منظومه خود قالب مثنوی را انتخاب کرده، به نظر می‌رسد «چون قالب عمومی ده‌نامه‌ها مثنوی است» (همان: ۳۲). همان‌گونه که گفته شد مجذوب در دل این مثنوی، چهار غزل گنجانده است. علت آوردن غزل در مثنوی «به صورت یک سنت ادبی در اکثر منظومه‌های عاشقانه رواج داشته است و فقط خاص ده‌نامه‌ها نیست. منظور از غزل در ساختار خاص ده‌نامه‌ها قالب غزل است نه محتوای تغزلی» (همان: ۳۴). البته با همان وزن اصلی منظومه. مجذوب تبریزی هم غزل‌های چهارگانه را به همان وزن اصلی منظومه با مهارت بی‌نظیر خود در ادامه مثنوی آورده است. در باب فایده گنجاندن غزل و قالب‌های دیگر باید گفت «گذشته از اینکه این غزل‌ها حالتی حسب‌حال گونه دارد، زمانی که شاعر بخواهد سوز درونی و هیجان خود یا عاشق و معشوق را عمیق‌تر بیان کند با گنجاندن غزل و ایجاد تنوع و ابتکار از ملال خواننده می‌کاهد» (همان: ۳۵). البته شاعر در این غزل، اوج مهارت خود را به رخ مخاطب می‌کشد. این غزل‌ها در تأیید و ادامه محتوای قبل است؛ به عبارتی، این پیوند هم به لحاظ محتوایی است و هم به لحاظ ساختاری. مجذوب در بیت پایانی غزل، تخلص شاعرانه خود را هم می‌آورد و ذهن خواننده را برای مطالب بعدی که در ادامه از زبان قهرمانان داستان آورده شده، آماده می‌کند. با در نظر گرفتن چهارچوب روایی شاهراه نجات شایسته است، در ادامه به درون‌مایه و عناصر تشکیل دهنده ده‌گانه این منظومه پردازیم.

۲-۳. عناصر ده‌گانه درون‌مایه اثر ۲-۳-۱. ساختن آینه‌خانه دل

«دل» نقطه کانونی است تا رهرو به سرمنزل مقصود برسد. این جست‌وجو با ساختن «آینه‌خانه دل» آغاز می‌شود و با زیارت آستان امیرالمؤمنین (ع) به مثابه مقصد شاهراه نجات به سرانجام می‌رسد.

یار آینه‌خانه‌ای می‌خواست التفاتش بهانه‌ای می‌خواست
چون ثباتی نداشت خانه دل دوستی برد پی به خانه دل
(مجذوب تبریزی، ۱۳۹۷: ۵۴؛ ب ۱-۲)

اهمیت آماده‌سازی خانه دل از آنجاست که در سنت عرفانی، دل نماد آینه‌ای است که پس از صاف و صیقلی شدن، تجلی‌گاه انوار الهی می‌گردد تا از این طریق آمادگی لازم برای ارادت و توسل جستن به امیرمؤمنان فراهم شود. دل در این مسیر پرفراز و نشیب می‌بایست

کلید نجات را از عناصر طبیعی که هر کدام رمز و رازی آموزنده دارند، فرا بگیرد. این کار از طریق مناظره‌هایی گرم و پرحرارت شکل می‌گیرد. دلیل اصلی تأکید مؤکد شاعر بر اهمیت و اعتبار دل این است که خانه گل (جسم انسان) چندان ثبات و دوامی ندارد، پس باید مهبای ساختن خانه دل شد. در این معماری، عشق معمار خانه دل است و غم هم بر سر کار می‌آید. کنار هم قرار گرفتن عشق و غم و کارکرد هر کدام از آنها نشانه سختی‌ها و مشکلاتی است که رهرو باید از نخستین گام، آمادگی آن را داشته باشد. همچنین صبر صیقل‌دهنده و نظر، پرگار است. گریه بر این خاک، آب می‌افشاند و آن را به گل تبدیل می‌کند. ناله هم با گریه هم‌نوا می‌شود. همت در این کار سست نمی‌شود و با باور و اعتقادی که دارد، بنای خود را مستحکم می‌کند. وفا و امید هم در این کار پا برجا هستند تا بر جفا چیره شوند. جنون هم نقش زیادی دارد، ولی همه این‌ها بدون توکل انجام‌پذیر نیست. ساختن آینه‌خانه به قیمت حرام‌شدن راحت و آسایش عشق است. راستی و حیا مدد می‌رسانند و حيله و نیرنگ را از صحنه به در می‌کنند. حصار این خانه به واسطه دعا برافراشته و خداوند نگهبان خانه می‌شود. فرش‌های این خانه از نور سفید تقوی است. با طلوع آفتاب، آینه‌خانه روشن می‌شود؛ خانه‌ای بدون عیب و نقص که در عظمت همسایه برابر عرش است. گرد سپاه برمی‌خیزد و خبر از آمدن شاه می‌دهد. خبر آمدن شاه، دل را به تپش می‌اندازد. در نهایت، پیک آه سحر از راه می‌رسد و با فرا رسیدن سحر در گشوده می‌شود و شاه می‌رسد و در خانه خود جا می‌گیرد.

آمد و جا گرفت و صاحب شد دوست مطلوب کل طالب شد
تو که هستی همیشه طالب دوست در دل زن که خانه، خانه اوست
(همان: ۲۰-۲۱)

۲-۳-۲. آمدن یار

طالب دوست با زدودن گرد و غبار از دل، زمینه را برای آمدن یار (خداوند) فراهم می‌کند؛ چراکه دل خانه اصلی دوست است. البته آمدن یار و درون خانه دل نشستن غیرمکانی و جاودانی است. همان ربط و نسبتی که بین کعبه و یار وجود دارد؛ یعنی از نظرگاه عرفانی بین دل و یار از روز ازل ربط و نسبتی برقرار شده و آن ربط معرفت است؛ بنابراین، نور معرفت باعث تقرب شاه به دل شده است. از طرفی، دل دو بال دارد به نام علم و صلاح تا به بالا پرواز کند. اگر سراغ خانه دوست را بگیریم، راه خانه دوست جایی جز دل درویش و زیارت دل‌ها نیست.

تا شوی آشنای منزل‌ها سعی کن در زیارت دل‌ها
دل به دست آر و پادشاهی کن دل میازار و هر چه خواهی کن
(همان: ۳۶-۳۷)

۲-۳-۳. عاشقی در جست‌وجوی بی‌نشان

عاشق خداجویی بی‌تاب از عشق خدا مثل شمع می‌سوخت و همچون بیدلی از بی‌نشان

سراغ می‌گرفت. او همچون دیوانه و مجنون دنبال خبر گرفتن از راه دل بود. ویرانه‌ای پر از غم و رنج داشت؛ غم و رنجی که گنجی در خود پنهان داشت. او گاهی در ویرانه بود و گاهی راهی بیابان می‌شد. به دلیل رسوایی چند روزی در خانه تنها ماند، ولی از سر جنون سر به بیابان گذاشت.

شور دیوانه تابِ خانه نداشت بهتر از دشت، تابخانه نداشت
رفت از شهر بندِ عقل، برون به تماشای پهن دشت جنون
(همان: ۵۷-۵۸)

۴-۳-۲. گفت‌وگو با کوه

دیوانه به دشت جنون می‌رود و ناله سر می‌دهد تا مگر کسی صدای ناله‌اش را بشنود. او کوهی سر به فلک کشیده را می‌بیند که در بیابان عشق تنها مانده. در حالی که در سرش شور جنون دارد، ولی همچون لیلی بدون مجنون به سر می‌برد. لاله‌زاران و آبشاران برای کوه همچون کاسه‌ای پر خون و اشک چشم پدیدار می‌شود. راهرو عاشق از کوه برای نجات و رسیدن به آب حیات راهنمایی می‌خواهد.

رهنما شو مرا به راه نجات همچو خضرم رسان به آب حیات
(همان: ۸۸)

کوه از عشق و غم عشق ناله سر می‌دهد و از حیرتش می‌گوید. توصیه کوه به رهرو این است که در جست‌وجوی سر جانان جهد کند. کوه سر ضمیر خود را با خواندن غزلی آشکار می‌کند. راهرو از کبر و غرور کوه انتقاد می‌کند و بزرگی را نه به ظاهر بلکه به میزان معرفت می‌داند و کوه را گوشه‌گیری بی‌کمال خطاب می‌کند، ولی راهرو پس از رفتار تند با کوه، از کرده خود پشیمان می‌شود و از کوه معذرت‌خواهی می‌کند.

رهرو از خُلق خویش بود به تنگ دل کوهی شکسته بود به سنگ
بس که بی‌جا به کوه جست جنون بود خجلت ز کوه و دشت فزون
(همان: ۱۶۳-۱۶۲)

۵-۳-۲. دیدار با دریا

راهرو با چشمانی گریان به دریایی متلاطم و پیرازا خطر می‌رسد. دریا شوری از عشق به سر دارد و همچون دیوانگان پر از خروش و نفیر است و یال و بالش در زنجیر. عشق همه آرام و قرار دریا را گرفته بود. با دلی بی‌قرار و چشمی پر آب، در انتظار یار متحیر گشته بود. راهرو با مشاهده شکوه دریا، راز دل خویش را از او می‌جوید.

مرهمی نه به این دل مجروح که شود امن چون سفینه نوح
(همان: ۲۰۶)

دریا از ویرانی ناشی از موج طوفان عشق سخن می‌گوید. او همه تن، چشم گشته تا آینه‌وار، جمال یار را ببیند، ولی محروم از دیدار یار، مضطرب مانده است. دریا وصف حالش را با غزلی درباره عشق و تأثیر آن بر زبان می‌آورد.

۶-۳-۲. سخن گفتن آسمان

دریا راز غم عشق را به آسمان حواله می‌دهد و از رهرو می‌خواهد که عجز خویش را به درگاه آسمان عرضه کند.

سرّ این غم ز چرخ اخضر پرس خبر دل ز بحر دیگر پرس
مطلب خویش با سپهر بگو گوهر از بحر جو نه از لب جو
(همان: ۲۴۳-۲۴۴)

همچنین تحفه‌هایی مثل ادب، خاکساری و اخلاص در پیشگاه آسمان را گوشزد می‌کند. رهرو از جواب دریا روی درهم می‌کشد و خشمگین می‌شود، ولی خشمش را فرو می‌خورد و دشت پر خار خشم وی به گلزار تبدیل می‌شود. رهرو به واسطه راهنمایی‌های دریا، شکرگزار او می‌شود و رو به دیدار آسمان می‌نهد.

۷-۳-۲. دیدار با آسمان

رهرو عشق، چشم بر وسعت آسمان که می‌اندازد، زبانش از حیرت بسته می‌شود:

دید بحری محیط بر عالم عالم فیض همچو بحر کرم
پر گهر همچو سینه دانا خوش مصدر نشسته در همه جا
لوح پر نقش کارگاه الست پرده راز آنچه با همه هست
(همان: ۲۹۷-۲۹۹)

او با کمال ادب سخن می‌گوید و از آسمان سراغ کوی دوست، عالم بالا و رمز و راز سفر را می‌گیرد.

واقفی چون ز عالم بالا خبری ده به قطره از دریا
به نسیمی ز عالم اسرار به نسیمی ز عالم اسرار
مطلبت زین سفر کجاست بگو؟ سرّ این پرده چیست راست بگو
(همان: ۳۵۳-۳۵۴ و ۳۵۶)

۸-۳-۲. جواب آسمان به رهرو

آسمان سخنان هشدارآمیز و اندرزگونه به رهرو می‌دهد و او را از کوتاهی و ناپایداری عمر و ماهیت وجودی ضعیف انسان آگاه می‌کند. آسمان بر جهل خاک پست و ضعیف طعنه می‌زند و به شناختن جایگاه خاکی رهرو فرا می‌خواند.

گفت ای مشت خاک سودایی بادپیمای دشت خودرایی
کیستی؟ چستی؟ تو خود چه کسی؟ که وجود تو بسته بر نفسی
نفست چون شکسته پا گردد بند بندت ز هم جدا گردد
چون حبابت سری است پر ز هوا در گذرگاه موج این دریا
(همان: ۳۵۸-۳۶۱)

رهرو شروع به سخن گفتن از عشق می‌کند و با این کار داغ آسمان تازه می‌شود و خود

را از رهروان راه دل و گرد آواره سپاه دل می خوانند.

من هم از رهروان راه دلم گرد آواره سپاه دلم
عشق شاه است و خاک راهش من گرد سرگشته سپاهش من
(همان: ۴۰۶-۴۰۷)

آسمان می گوید به اهل جنون مژده بده که در این کاسه غیر از خون نیست؛ چراکه راز عشق کسی را در دل دارد و همچون دیگی از آتش عشق می جوشد. وصف حال درونی آسمان با سرودن غزلی دلکش بیان می شود:

طرفه شوقی است بر سرم سرکار که مرا کرده گرم این رفتار
همچو پرگار می روم با سر تا در این ره نیفتم از پرگار
چون نگردم به گرد خانه دل لیس فی الدار غیره دیار
(همان: ۴۴۳-۴۴۵)

آسمان بعد از سرودن غزل، خطاب به سالک دل شکسته از شرایط عشق ورزی می گوید و اینکه هوی و هوس در این مسیر لغزنده باعث گمراهی است. شرط اصلی در این راه صدق است. در این مسیر باید با آه و ناله و سوز همنشین شوی و مخاطرات راه عشق را با جان و دل بپذیری. همین طور با چشمی بیدار و ذلی امیدوار در انتظار باز شدن دری از درگاه دوست به سر ببری.

در ره عشق چاه بسیار است شمع این راه، چشم بیدار است
باشد این در ز غیب باز کنند همچو من آگهت ز راز کنند
(همان: ۵۰۱ و ۵۰۶)

۹-۳-۲. خستگی رهرو از ادامه راه

رهرو در ادامه راه، احساس ناتوانی و خستگی می کند و در انتظار شب به سر می برد. با فرا رسیدن شب، به اقامه نماز می ایستد و در عین زاری و دلتنگی به ارزش شب وصل پی می برد که مایه نجات و رستگاری او در نهانخانه شب است. رهرو عاشق که تشنه وصل دوست است، خواب و آسایش ندارد و تمام طول شب بیدار می ماند.

سوز دل کی به چشم خواب آرد تب عشق است تا که تاب آرد
سفر دوردست این صحرا خوی را در حضر گذاشت به جا
(همان: ۵۴۸-۵۴۷)

آه و ناله و گریه های رهرو در دل شب با سرودن غزل عاشقانه و سوزناک دل درهم پیچیده می شود:

ای نهان کرده رخ به ناز از من
پادشاهی و کبر و ناز از تو
خنده روزهای عیش از تو
هرچه دارم بگیر و باز مده
خاطر شاد خنده ناک از تو
کرده ام رو به طاق ابرویی

سرکشی از تو و گداز از من
عجز و درویشی و نیاز از من
گریه های شب دراز از من
غم خود را بگیر باز از من
آه دلسوز جانگداز از من
که نخواهد به جز نماز از من
(همان: ۵۶۶-۵۷۲)

۱۰-۳-۲. مشاهده آستان دوست

رهرو تا دمیدن سحر سر به سجده می ساید، از شدت ناله، دل آسمان به حال او می سوزد. وقتی چشم رهرو به آسمان می افتد، از خدا طلب راهنمایی می کند. رهرو با سر دادن ۳۶ قسم، نشانی خانه دوست را می جوید و تا سپیده صبح مشغول مناجات می شود و به واسطه صدق و اخلاصش، آسمان سجده گاهی به او نشان می دهد تا عرش الهی را ببیند و رازدان اسرار شود.

به خدایی که هرچه هست از اوست
که بلند شو مرا به خانه دوست
خانه دوست در کجاست بگو
به سرراستی که راست بگو
(همان: ۶۵۶-۶۵۷)

به این ترتیب، صبحگاهان با برکشیده شدن چادر شب، اثر صبح وصل ظاهر می شود. آسمان به آستان شاه نجف، امیرالمؤمنین علی (ع) اشاره و آنجا را «درگه دوست» و «شاهراه نجات هر دو جهان» خطاب می کند.

آسمان بر سر حزین آمد
در فلک بود بر زمین آمد
گفت با آن شکسته عاجز
شاه من بد نباشدت هرگز
گویمت راست چون قسم دادی
به ادب هم به سجده افتادی
سجده گاهی نشان دهم به سیرت
که به عرش خدا فتد نظرت
از جنابی رسانمت به نوا
که درو جبرئیل گشته گدا
(همان: ۶۹۵-۷۰۰)

آسمان خود را سرسپرده و پیش خدمت آستان شاه نجف می داند و ارج و مقام آن آستان را چنین می ستاید:

دهم از آستانه ای خبیرت
قبله گاهی دهم نشان به تو من
گوش کن از رفیق روز نخست
که ز نورش فلک بود روشن
گوش کن گویمت به بانگ بلند
بشنو از من به اعتقاد درست
چشم بگشا و گوش دار به من
تا خلاصت کنم از این همه بند
تا شود همچو من دلت روشن

گویمت در کجاست درگه دوست که دو عالم طفیل درگه اوست
رو سر بندگی نهاده به کف راست بر آستان شاه نجف
هست راه نجف به نام و نشان شاهراه نجات هر دو جهان
همه جا حافظت خداست برو راستی پیشه ساز و راست برو
(همان: ۷۱۲، ۷۱۴ و ۷۲۵-۷۲۰)

آسمان به سجایای اخلاقی و فضایل مولا از جمله مهر و محبتی که از علی (ع) در دل دارد و نیز افتخار دوازده امامی بودن سخن سر می‌دهد:

شکر الله جهان جهان اخلاص دارم و گشته‌ام ز ننگ خلاص
در دلم مهر دلگشای علی است این سرافرازی از ولای علی است
آسمان هم ز نور عشق به پاست عشق نام محبت مولاست
تا امام دوازده نشدی برج من جای مهر و مه نشدی
در دلم کاشت تخم مهر همه «فالق الحبّ باری النّسمه»
(همان: ۷۴۴-۷۴۵ و ۷۴۸، ۷۵۰-۷۵۱)

همچنین توصیف و تمجید خصوصیات والای علی (ع)، کبریا و شجاعت و دلاوری، «حجت ذوالفقار قلب شکاف» بودن، مسئله جانشینی، افتخار مولود کعبه بودن، روز غدیر، دریای علم بودن، تبرا و تولی جستن، رمز نجات و رستگاری، تعریف شیعه اصیل بودن و شیعه‌نما نبودن و... از مضامین اعتقادی است که شاعر از زبان آسمان به قالب شعر می‌کشد.

از ازل تا ابد به نصّ جلی جانشین به حق علی است، علی
(همان: ۷۸۹)

تحفه اینجا نمی‌کنند قبول جز ولای رسول و آل رسول
اول از خصم دین، پتیرا کن تا ابد عیش با تولی کن
آن تولا که تحفه‌اش دانند بی تبرا به مفت نستانند
(همان: ۸۱۵-۸۱۷)

شیعه یعنی همیشه پیرو راه نه گروهی که می‌کنند گناه
شیعه گر پیرو طریق شماسست هیچ کس شیعه نیست، شیعه نماست
(همان: ۸۴۶-۸۴۵)

آسمان رهرو را با تحفه‌های روحانی که در ولای رسول و آل رسول (ص) خلاصه می‌شود، رهسپار آستان شاه نجف می‌کند و او با علم و ایمانی که به دست می‌آورد به راه می‌افتد و سر بر آستان شاه نجف می‌ساید.

راهرو چون درست یافت خبر
سر قدم ساخته به راه افتاد
بر رخس تا غبار سجده نشست
دیده‌اش زان غبار نورانی
تشنه را در سجود بود سرش
شد به آن ربط جاودانه دوست
سجده شکر را گرفت از سر
رفت و بر آستان شاه افتاد
رونق رنگ آفتاب شکست
پر شد از سرمه سلیمانی
که شد آن ربط کوثر جگرش
دل او همچو کعبه خانه دوست
(همان: ۹۱۸-۹۲۳)

رهرو با کلید مراد به معدن گنج‌های نهان می‌رسد و به واسطه شمع مراد، دلش غرق روشنایی می‌شود. همان جایی که از خاک درش کیمیای سعادت ابدی می‌یابد و منعم دولت خزانه دوست می‌شود و به رستگاری جاوید می‌رسد:

کردش از آرزوی نفس جدا
چون سلیمان به خاتم شاهی
شد موید به لطف یزدانی
شد مشرف به تاج عز و شرف
قوت التفات شیر خدا
شد مطیعش زمانه تا ماهی
کرد جا بر سریر سلطانی
سرش از پایتخت شاه نجف
(همان: ۹۳۲-۹۳۵)

منظومه شاهراه نجات با توصیف «سیر شاهانه بهشت نجف» و «صفت بندگان خاص خدا»، «عیش ایوان عرش سای نجف»، «چاره فتنه‌های روز حساب» و شکرگزاری از پروردگار برای توفیق نوشتن کتاب و دلیل نام‌گذاری پایان می‌یابد:

این کتاب از توجه حضرات
فیض یابی تو هم از این ساغر
شد مسمی به شاهراه نجات
از دم گرم ساقی کوثر
(همان: ۱۰۶۸-۱۰۶۹)

۲-۴. تحلیل درون‌مایه اثر

۲-۴-۱. عناصر نمادین

شاهراه نجات روایت داستانی نمادین در سلوک عرفانی و تلاش برای رسیدن به وصال الهی و معرفت اهل بیت (ع) است. شاعر برای عناصر داستانی مثل دل، عشق، غم و... کارکردهای نمادین در نظر می‌گیرد؛ از جمله اینکه طی مناظره‌ای که بین رهرو با کوه، دریا، آسمان و شب درمی‌گیرد، کوه، دریا و آسمان به‌عنوان مظاهر طبیعت، نقش راهنما و مرشد را برای او ایفا می‌کنند. کوه نماد عاشق سرمست مجنون و دل‌باخته شوریده‌ای است که در عین استواری و شکوه بی‌حد در بیابان عشق تنها مانده و غمی پنهانی او را در پهن‌دشت به رسوایی کشانده است. دریا نماد گستردگی در عین تلاطمی است که بر دل عاشق چیره می‌شود. دریا بازتاب موج خانه‌خراب کن طوفان عشق یار قلمداد شده است؛ موجی از بحر قدرت یار و قطره‌ای در برابر شرح حکمت او. دریا حاوی گوهرهای معانی قیمتی و ضمانتی برای آبرو و اعتبار رهروی عشق. عنصر سوم یعنی آسمان نماد

والایی و برتری جویی است؛ قبله‌گاه دعا که در عین وارستگی، پیشانی ارادت و صدق بر درگاه دوست می‌ساید. چهارمین عنصر طبیعی نمادین، شب است. شب نماد گنج‌خانه‌ای است پر اسرار که روشنایی سحر را در دل دارد؛ همچون آب حیات که در دل ظلمات است. سالک باید در برابر راهنمایان خود متواضع و مؤدب باشد. همچنین شب به‌عنوان فرصتی برای خلوت با خدا و نیایش و راز و نیاز با او مطرح است. نماز و گریه و زاری در دل شب، سالک را به وصال یار نزدیک‌تر می‌کند. در نهایت، آسمان، سالک را به آستان امیرالمومنین (ع) به‌عنوان «درگه دوست» و «شاهراه نجات» رهنمون می‌سازد. ولایت علی (ع) به‌عنوان رمز نجات و رستگاری معرفی می‌شود؛ در واقع، در این مسیر، عشق، درد، توکل، رهنمایی، تواضع، نیایش و ولایت علی (ع) نقش کلیدی ایفا می‌کنند. سالک با آراستن دل خود به صفات نیکو (عشق، صبر، وفا، امید، جنون، علم، صلاح) و زدودن رذایل (غم، درد، خودبینی)، خانه دل را برای تجلی نور الهی و پذیرش فیض حضرت علی (ع) آماده می‌کند. زیارت حضرت علی (ع) نتیجه و ثمره ساختن «خانه دل» است. وقتی سالک دل خود را به‌درستی بنا می‌کند، لیاقت و شایستگی زیارت حضرت علی (ع) را پیدا می‌کند و به فیض حضور و شفاعت ایشان نائل می‌شود.

ساختن «خانه دل» عملی فردی و درونی است. سالک باید با تلاش و کوشش خود، دل خود را بسازد و آن را برای پذیرش نور الهی آماده کند. زیارت حضرت علی (ع) عامل تکمیل‌کننده این فرایند است. حضور در آستان ایشان، دریافت فیض و شفاعت و توسل به ایشان، به سالک کمک می‌کند تا «خانه دل» خود را به‌طور کامل بنا کند و به وصال الهی برسد.

۲-۴-۲. شیوه‌های روایی مناظره

شاهراه نجات عناصر مناظره‌ای دارد، اما نه به شکل مستقیم و صریح مناظره‌های سنتی؛ در واقع، نوع مناظره غیرمستقیم از طریق گفت‌وگوی سالک (رهرو) با مظاهر طبیعت (کوه، دریا، آسمان) و دروئیات خود (قلب و روح) شکل می‌گیرد. این گفت‌وگوها حاوی عناصری از پرسش و پاسخ، استدلال، بیان دیدگاه‌های مختلف و در نهایت، رسیدن به جمع‌بندی و نتیجه‌گیری است.

گفت‌وگوی سالک با کوه، دریا و آسمان، نوعی مناظره درونی است. سالک با پرسش از این مظاهر طبیعت، به دنبال یافتن پاسخ‌هایی برای سؤالات و چالش‌های خود در مسیر سلوک است. سالک پرسش‌هایی درباره عشق، درد، حقیقت و راه رسیدن به وصال الهی مطرح می‌کند و کوه، دریا و آسمان پاسخ می‌دهند. این پرسش و پاسخ‌ها، هسته اصلی مناظره را تشکیل می‌دهند. هر یک از طرفین (سالک و مظاهر طبیعت) برای اثبات دیدگاه خود، استدلال‌هایی ارائه می‌کنند؛ به‌عنوان مثال، کوه از عشق و غم عشق سخن می‌گوید تا سالک را به اهمیت این دو در مسیر سلوک آگاه کند.

در این گفت‌وگوها، دیدگاه‌های مختلفی درباره عشق، حقیقت و راه رسیدن به وصال الهی مطرح می‌شود. این تنوع دیدگاه‌ها، به سالک کمک می‌کند تا با ابعاد مختلف این مفاهیم آشنا شود؛ به‌عنوان مثال، پس از گفت‌وگو با آسمان، سالک به این نتیجه می‌رسد که ولایت علی (ع) شاهراه نجات است؛ بنابراین رابطه بین ساختن «خانه دل» و زیارت حضرت علی (ع) در متن «آئینه‌خانه ساختن برای یار» کسب شرایط درونی و آمادگی قلبی برای دریافت حقیقت عظیم معنوی است. در گفت‌وگوی سالک با کوه، سالک از کوه می‌پرسد که چگونه می‌تواند از غم و درد عشق رهایی یابد؟ کوه به او پاسخ می‌دهد که عشق و غم عشق، لازمه سلوک هستند و باید آن‌ها را پذیرفت. در گفت‌وگوی سالک با دریا، سالک از دریا می‌پرسد که چگونه می‌تواند به وصال یار برسد. دریا به او پاسخ می‌دهد که باید به درگاه آسمان دعا کند و از خداوند استعانت بجوید. در گفت‌وگوی سالک با آسمان، آسمان شرط عشق را صدق و فداکاری می‌داند و معتقد است برای رسیدن به وصال یار، باید از خود گذشت.

۳-۴-۲. رویکرد عرفانی

لازمه فهم درست عناصر نمادین در شاهراه نجات آشنایی با رویکرد عرفانی نویسنده است. البته جست‌وجوی عنصر عرفان در این اثر همچون «اغلب شاعران سبک هندی، عنصری سطحی و ظاهری و خواهد بود. عرفانی که برخلاف تصور همیشگی گهگاه با شریعت درهم آمیخته و چه بسا جایگاه فروتری نسبت به آن دارد» (مجدوب تبریزی، ۱۳۹۰: ۱۳)؛ با این حال شاعر با استفاده از دیدگاه عرفانی، «خانه دل» را نمادی از قلب و روح انسان قلمداد کرده که باید برای تجلی نور الهی و پذیرش فیض معنوی آماده شود. این آمادگی با زدودن رذائل و آراستگی به فضایل اخلاقی حاصل می‌شود؛ اما این تلاش فردی به تنهایی کافی نیست. برای رسیدن به کمال، سالک نیازمند توسل به اولیای الهی و زیارت ائمه معصومین (ع) است.

حضرت علی (ع) در این منظومه عرفانی با عنوان «شاه نجف» و «درگه دوست» مطرح می‌شود. آن حضرت نماد ولایت، عدالت، علم و عرفان بوده و زیارتش، فرصتی برای دریافت فیض و شفاعت ایشان و رسیدن به قرب الهی است؛ به طوری که توسل به ائمه اطهار (ع) به‌عنوان راهی برای رسیدن به قرب الهی مطرح می‌شود؛ همچنین ولایت اهل بیت (ع) شرط کمال سلوک عرفانی تلقی می‌شود؛ بنابراین، ساختن «خانه دل» و زیارت حضرت علی (ع) دو رکن اساسی در این مسیر سلوک هستند که با یکدیگر ارتباطی تنگاتنگ و تکمیلی دارند. سالک ابتدا باید با تلاش در راه آبادانی دل، با زیارت حضرت علی (ع)، آن را تکامل می‌بخشد و به وصال الهی می‌رسد؛ به عبارت دیگر، ساختن «خانه دل» بستر ساز زیارت و زیارت، کمال‌بخش رهرو است.

هم‌سخن با تفسیر عرفا، عشق به‌عنوان نیروی محرکه اصلی در این اثر مطرح می‌شود. رهرو در پیمودن طریق پرفراز و نشیب خود، بارها حدیث عشق را از زبان کوه، دریا،

آسمان و شب می‌شنود و با مصائب عشق آشنا می‌شود. این عشق در ابتدا به صورت عشق مجازی (عشق به یار) ظاهر می‌شود، اما هدف نهایی، رسیدن به عشق حقیقی (عشق به خداوند) است و سالک را به سرمنزل مقصود می‌رساند.

دل که او راز از آسمان می‌جست	خانه دوست را نشان می‌جست
روی دادش به صد هزار شرف	سیر شاهانه بهشت نجف
نظرش در نجف به هر که فتاد	بود از وصل دوست خرم و شاد
همه را بود دل خزانه دوست	همه را بود خانه، خانه دوست

(همان: ۹۹۳-۹۹۶)

نتیجه‌گیری

میراث ادبی شیعی در منظومه‌ها و گونه‌های ادبی، نشان دهنده سیر تکاملی و تثبیت شده این گونه ادبی بین شاعران است. از آن جمله، بررسی شاهراه نجات مجذوب تبریزی، عارف و شاعر پارسی‌گوی قرن ۱۱ نشان می‌دهد مقصود شاعر با استفاده از زبان روایی، شیوه مناظره تمثیلی و سیر و سلوک نمادین رهرو در پی یافتن «کلید نجات» بوده است. مسیر این سفر روحانی در عناصر ده‌گانه به‌عنوان فرایند تکامل روحانی قابل ترسیم است: ۱. ساختن آینه‌خانه دل ۲. آمدن یار ۳. عاشقی در جست‌وجوی بی‌نشان ۴. گفت‌وگو با کوه ۵. دیدار با دریا ۶. سخن گفتن آسمان ۷. دیدار با آسمان ۸. جواب آسمان به رهرو ۹. خستگی رهرو از ادامه راه ۱۰. مشاهده آستان دوست.

همچنین در تحلیل درون‌مایه اثر، شاعر کارکردهای نمادین برای دل، عشق، غم و... در نظر می‌گیرد؛ از جمله اینکه دل را به‌مثابه خانه‌ای تصویرسازی می‌کند که باید برای حضور یار آماده شود. عشق به‌عنوان محرک اصلی سالک در این راه مطرح است. درد و رنج ناشی از فراق یار، لازمه این سلوک است و به پالایش روح و جان می‌انجامد.

رویکرد عرفانی به کار گرفته شده شاعر زمینه مناسبی فراهم می‌کند تا رمز و رازهای نهفته در مسیر حرکت سالک و یافتن حقایقی مانند اهمیت توکل، ارزش راستی و حیا، چیستی معرفت، اهمیت عشق به‌عنوان ابزار شناخت حق تعالی، مذمت عقل جزئی، اهمیت جنون در عرفان، جایگاه غم و امید، مذمت کبر و غرور و... را بازگو کند و آن‌ها را از جمله شرط‌های اصلی در کسب قرب الهی و زیارت حضرت علی (ع) و معرفت اهل بیت (ع) و آستان‌بوسی امیرالمؤمنین (ع) بداند.

مجذوب تبریزی با برشمردن موانعی که رهرو در مناظره با کوه، دریا، آسمان و شب، پیش روی خود می‌یابد، از آن‌ها به‌مثابه راهنما و مرشد استفاده می‌کند. کوه را نماد عاشق سرمست مجنون و دل‌باخته شوریده‌ای دانسته که در عین استواری و شکوه بی‌حد در بیابان عشق تنها مانده و غمی پنهانی او را در پهن‌دشت به رسوایی کشانده است. دریا نماد گستردگی در عین تلاطمی است که بر دل عاشق چیره می‌شود. دریا بازتاب موج خانه‌خراب‌کن طوفان عشق یار قلمداد شده است؛ موجی که از بحر قدرت یار سرچشمه

می‌گیرد و قطره‌ای در برابر شرح حکمت او و دریا حاوی گوهرهای معانی قیمتی برای آبرو و اعتبار رهروی عشق است. عنصر سوم یعنی آسمان، نماد والایی و برتری‌جویی است؛ قبله‌گاه دعا که در عین وارستگی، پیشانی ارادت و صدق بر درگاه دوست می‌ساید. چهارمین عنصر طبیعی نمادین، شب که نماد گنج‌خانه‌ای است پراسرار و روشنایی سحر را در دل دارد؛ همچون آب حیات که در دل ظلمات است. سالک مسیر خود را از دل ظلمات کشف می‌کند؛ همان اکتشاف باطنی که با آراستن خانه دل به صفات نیکو (عشق، صبر، وفا، امید، جنون، علم، صلاح) و زدودن رذایل (غم، درد، خودبینی)، تجلیگاه نور الهی و پذیرش فیض حضرت علی (ع) می‌شود و شایستگی زیارت حضرت علی (ع) را پیدا می‌کند. استفاده شاعر از ابزار مناظره و طرح دیدگاه‌هایی از زوایای مختلف به سالک کمک می‌کند تا با ابعاد چندلایه و متراکم مفاهیم سیر و سلوک و طی طریق آشنا شود.

کتابنامه

- قرآن کریم، ترجمه مهدی فولادوند.
- آئینه‌وند، صادق. (۱۳۵۹). *ادبیات انقلاب در شیعه*. ج ۱. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی
- آئینه‌وند، صادق. (۱۳۶۲). *ادبیات انقلاب در شیعه*. ج ۲. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی
- آیتی، محمود. (۱۳۹۷). «ارزیابی سروده‌های مذهبی شاعران برجسته شیعه در سده نهم هجری». *عرفان اسلامی*. س ۱۴. ش ۵۵. صص ۱۷۵-۱۹۱.
- باباصفیری علی‌اصغر و حیدری، بتول. (۱۳۹۲). «سیر تطور ده‌نامه و سی‌نامه‌سرایی در شعر فارسی با تکیه بر تحلیل ساختاری و محتوایی». *پژوهش‌نامه ادب غنایی دانشگاه سیستان و بلوچستان*. س ۱۱. ش ۲۱. صص ۲۵-۴۸.
- باقری، مه‌ری. (۱۳۸۰). «ده‌نامه‌نویسی در ادب فارسی و ده‌نامه شاه شجاع» *نشریه نامه انجمن*. ش ۳. صص ۷۸-۸۹.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۸). *تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی*. چاپ سوم. تهران: علم.
- خان‌محمدی، علی‌اکبر. (۱۳۷۸). «ده‌نامه‌سرایی یک نوع ناشناخته در زبان فارسی». *گلچرخ*. ش ۲۱. اردیبهشت و خرداد. صص ۱۷-۲۰.
- خراسانی، محبوبه و داوودی مقدم، فریده. (۱۳۹۰). «تحلیل ده‌نامه‌های ادبی از دیدگاه انواع ادبی». *متن‌پژوهی*، س ۱۵. ش ۵۰. صص ۹-۳۹.
- ریاحی، محمدامین. (۱۳۷۸). *کسایی مروزی: زندگی، اندیشه و شعر او*. تهران: علمی.
- شیخ‌الرئیس کرمانی، محمد. (۱۳۸۸). *شعر شیعی و شعرای شیعه در عصر اول عباسی*. تهران: اطلاعات.
- عباسیه کهن، سیدمحمد. (۱۳۷۲). «ده‌نامه‌سرایی در ادب فارسی و نگاهی به غزل-مثنوی». *شعر*. س ۱. ش ۱. صص ۷۴-۷۸.
- عوفی، محمد بن محمد. (۱۳۶۱). *تذکره لباب‌الالباب*. به سعی و اهتمام ادوارد براون. تهران: فخررازی.
- عیوضی، رشید. (۱۳۵۴). «ده‌نامه‌گویی در ادب فارسی و ده‌نامه حریری». *نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز*. ش ۱۱۶. صص ۲۵۲-۲۶۰.
- غفورزاده، محمدجواد. (۱۳۹۳). *خورشید کعبه*. تهران: نشر جمهوری.
- صفاء، ذبیح‌الله. (۱۳۷۹). *تاریخ ادبیات ایران*. ج ۳. تلخیص از محمد ترابی. تهران: فردوس.
- صفاء، ذبیح‌الله. (۱۳۷۳). *تاریخ ادبیات در ایران*. ج ۳. مجلد اول. چاپ یازدهم. تهران: فردوس.
- کاشی، حسن. (۱۳۸۸). *دیوان حسن کاشی*. به کوشش سید عباس رستاخیز. تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- مجدوب تبریزی، محمدبن محمدرضا. (۱۳۹۰). *دیوان مجذوب تبریزی*. تصحیح و مقدمه: سجاد رسولی‌نوده. تهران: اقبال.

مجدوب تبریزی، محمدبن محمدرضا. (۱۳۹۷). *شاهراه نجات*. مقدمه و تصحیح: مرتضی چرمگی عمرانی و بهناز بخشی. مشهد: آهنگ قلم.

میسری. (۱۳۶۶). *دانشنامه در علم پزشکی: کهن ترین مجموعه طبی به شعر فارسی از حکیم میسری پزشک قرن چهارم هجری؛ به اهتمام برات زنجانی*. تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مکیل.

